

Inledning

Jens Allwood

Av många olika anledningar har språk och kommunikation kommit att uppmärksammas allt mer i såväl den mer teoretiska som den mer populära samhällsdebatten. Några av anledningarna är följande:

- Ett ökande nät av internationella relationer och beroenden, där några av de starkaste drivkrafterna är invandring och utvandring av människor samt import och export av varor och tjänster.
- Den accelererande utveckling och genomslagskraft som olika typer av kommunikationsteknologi fått.
- Den kraftiga ökningen av servicenärningar där de tjänster som erbjuds i allt väsentligt är beroende av språk och kommunikation.
- Massmediernas ökande inflytande på såväl samhällsliv som privatliv.

Exemplen kunde lätt mångfaldigas. Det står emellertid rätt klart att de alla pekar på verksamhetsområden som är starkt funktionellt beroende av språk och kommunikation. Praktiska och i vissa fall teoretiska insikter om språk och kommunikation är nödvändiga för att kunna delta i dessa verksamheter.

Det är i detta läge viktigt att den kunskap skolan har att erbjuda om språk och kommunikation svarar mot de krav elever och samhälle har rätt att ställa. En svårighet när det gäller att avgöra om skolan lyckas med denna uppgift är den långa tradition som omger förmedlingen av kunskap om språk och kommunikation såväl didaktiskt som innehållsmässigt.

I vissa fall för skolundervisningen vidare i 000-åriga traditioner. Detta gäller t.ex. grammatikundervisningen, där fortfarande det som lärs ut i allt väsentligt är en version av den grammatik som brukar tillskrivas Dionysios Thrax, verksam på 200-talet före Kristus i Alexandria. En annan uppfattning med anor sedan åtminstone renässansen är uppfattningen att kopplingen mellan språk och kultur och förmedlingen av kultur bäst (och ofta uteslutande) åstadkommes genom att studera ett kulturområdes skönlitteratur.

En tredje tradition som troligen har sin upprinnelse i 17-1800-talets nationalromantik är bruket att utnyttja undervisning om språk, kultur och kommunikation som ett politiskt instrument för att standardisera och regimentera nationell ideologi samtidigt som barn sorteras i olika samhällsklasser och yrkesinriktningar.

Att en tradition är väl etablerad innebär både fördelar och nackdelar. Fördelarna är att både innehåll och didaktik har genomgått lång erfarenhetsmässig prövning. Nackdelarna är att ett så starkt kulturarv som skolans undervisning om språk och kommunikation utgör, skapar en bundenhet som gör det svårt för lärare, föräldrar och myndigheter att fortlöpande och klart analysera dels vilken kunskap om språk och kommunikation som idag finns tillgänglig, dels vilken sorts kunskap det finns behov av. Vi gör på samma sätt som när vi själva gick i skolan. Det gick ju bra då, så det gör det väl nu också.

Denna bok är tänkt att utgöra ett bidrag till en förnyelse av analysen av vad man kan och bör lära sig om språk och kommunikation i skolan. Boken har inte på något sätt ambitionen att vara heltäckande. Det finns många viktiga områden i modern lingvistik som i och för sig skulle vara relevanta men som utelämnats. Det går inte att ta med mer än ett begränsat kvantum stoff i en bok av det här slaget. Boken är i första hand avsedd att utgöra en aptitretare, ett bidrag till en förnyelse av skolans undervisning om språk och kommunikation, på ett sådant sätt att ökad hänsyn tas till de insikter som vunnits genom didaktisk och allmänlingvistisk analys och forskning. Boken har följande struktur:

1. Vad är språk
2. När blev språket mänskligt?
3. Barns språkutveckling
4. Barns uppfattningar om läsning och skrivning
5. Världens språk
6. Skriftsystem
7. Språken i Sverige
8. Inläring av svenska som andraspråk
9. Språkets sociala roll
10. Det svenska teckenspråket
11. Konstgjorda språk
12. Djurens språk

Först ges en inledande presentation av vad språk och kommunikation är för sorts fenomen. Därefter behandlar vi hur den mänskliga språkförmågan utvecklats. Vi tar upp språkliga fenomen som finns hos barn och fokuserar därefter på inläring och utveckling av språk. Vi försöker ge en bild av vår språkliga omvärld, såväl lokalt, nationellt som globalt, samt av språkets sociala roll. Vi tar även upp teckenspråk,

konstgjorda språkskriftssystem och de kommunikations-system som utvecklats av andra levande varelser än människan.

Varje avsnitt är uppbyggt så att det innehåller en sakligt resonerande eller orienterande del, och en del med konkreta exempel på för skolan lämpliga övningsuppgifter.

1. Vad är språk?

Jens Allwood

Vad är språk?

När vi i vardagslivet använder ordet språk, kan vi mena många olika saker. Se bara på följande lista med exempel på hur ordet språk använts:

Kinesiska språket	Klarspråk
Svenska språket	Modespråk
Kurdiska språket	Maktspråk
Kvinnors språk	Kärlekens språk
Arbetarspråk	Kroppsspråk
Barnspråk	Talspråk
Göteborgsspråk	Skriftspråk
Akademiskt språk	Bildspråk
Religiöst språk	Binas språk
Riksdagsspråk	Lövens språk
Fackspråk	Naturliga språk
	Konstgjorda språk

Vi ser att alla kombinationerna med språk antyder lite olika sätt att tänka på vad ett språk är. Man kan fundera på om det verkligen finns något gemensamt för alla användningarna eller om det bara är en slump att man talar om språk i alla dessa fall. Man kan också fundera på om de olika användningarna skiljer sig åt på bestämda och systematiska sätt.

Dimensioner i begreppet språk

Om man försöker svara på de två frågor jag ställde ovan, kan man få fram egenskaper som är viktiga för att förstå vad ett språk är och vad ett språk kan vara. Nedan kommer jag nu att gå igenom några av dessa egenskaper.

Överföring av information

Den första egenskapen är att språk är medel för överföring av information. Detta är kanske den enda egenskap som är gemensam för alla användningarna av ordet språk i listan ovan. Det gäller också i ett fall som *lövens språk*, där man kan tänka sig att lövens färg bär information om vilken årstid vi befinner oss i.

Medvetenhet och avsiktlighet

Oftast antyder dock ordet språk att både den som överför budskap med hjälp av språket och den som tar emot dessa budskap gör detta avsiktligt och medvetet. Detta gäller ju inte om löven i *lövens språk*, kanske inte heller om bina, när vi talar om *binas språk*, och kanske inte om oss människor när vi talar om *kroppsspråk*. Ofta uttrycker vår kropp saker vi inte avsett eller ens är medvetna om. Vi vet t.ex. att folk får större pupiller när de blir intresserade av något, utan att de är medvetna om detta. Vi vet också att man kan bli påverkad av någon eller något utan att vara medveten om det. T.ex. kan jag bli påverkad av att någon annan har större pupiller och med låg medvetenhet ana att den andre/andra är intresserad av mig. Kanske blir då resultatet att jag själv blir mer positiv mot den andre/andra och att mina egna pupiller ökar i storlek, vilket i sin tur påverkar hans eller hennes attityder till mig.

Troligen är det företeelser av den här sorten som man brukar avse med *kärlekens språk* och som vi ser behöver de inte ligga på så hög medvetenhetsnivå.

Språkets uppbyggnad

Människan kan direkt kommunicera med hjälp av rörelser av talorganen, armarna, huvudet, ansiktsmuskler, händerna, överkroppen och benen. Om talorganen används talar vi om *talspråk*. För övriga kroppsrörelser som används för direkt kommunikation brukar ofta orden *kroppsspråk* eller *kroppskommunikation* användas. Talspråk kan också omkodas till olika typer av skriftspråk som då kan bygga antingen på ljuden i talet

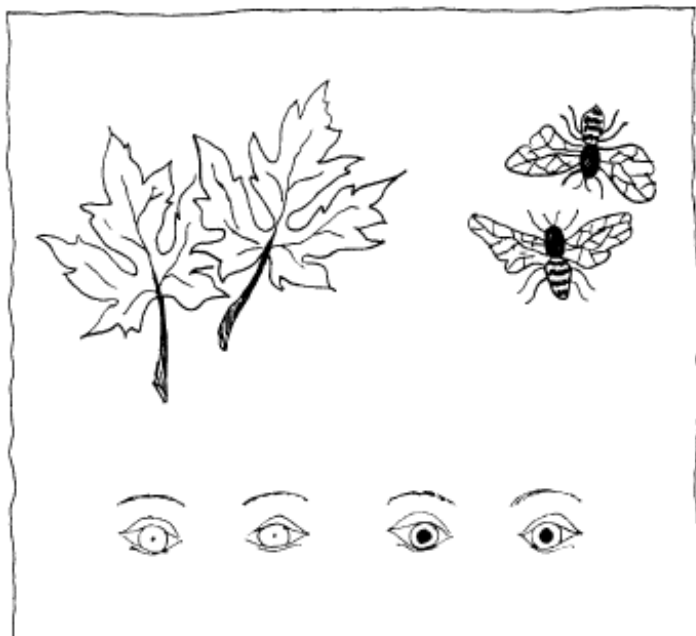

Fig. 1.1 Lövens språk, binas språk och kroppsspråk

eller på de olika begrepp som orden i talet hänsyftar på (ideografiska skriftspråk). Inga skriftsystem som representerar kroppsspråk (ideografiska skriftspråk) har fått samma genomslagskraft som de som grundas på tal. Vad som finns för kroppsspråk är tämligen komplicerade notationssystem för t.ex. balettmästare eller för tekniskt intresserade kommunikationsforskare.

Låt oss nu närmare granska talspråkets uppbyggnad. Det har många egenskaper, varav de viktigaste kanske är följande:

1. *Språkljuden eller fonemen.* Varje språk har sina språkljud eller fonem. Vissa språk har få fonem, t.ex. 16 fonem i vissa malayo-polynesiska språk, andra har många fonem, t.ex. över 80 fonem i vissa kaukasiska språk. Svenskan har beroende på hur man räknar ca 35. Många av de ljudbaserade skriftsystemen representerar fonem och kallas därför fonematiska. Av de fonematiska skriftsystemen representerar en del, som vårt vanliga latinska (och även svenska) alfabet, både konsonanter och vokaler, och andra, som t.ex. klassisk arabiska, huvudsakligen konsonanter. Andra skriftsystem bygger på större enheter än fonem, oftast stavelser, och kallas därför stavelseskrift eller syllabisk skrift. De två japanska skriftsystemen Haragana och Katakana är syllabiska skriftsystem.

2. *Prosodin.* När vi talar har våra yttranden en viss melodi, intonation och röstkvalitet. Vi kan t.ex. betona vissa saker eller låta sorgsna eller glada. Drag av den här typen i talet brukar man kalla prosodi.

3. *Ordförrådet.* De minsta betydelsebärande enheterna i ett språk brukar kallas morfem. Ord kan bestå av ett eller flera morfem. Ordet träd-gård-s-mäst-are består t.ex. av fem morfem. För vissa av dem, som *-s-* eller *-are*, kan det vara svårt att säga vad de betyder.

Men med lite ansträngning kan vi se att *-are* betyder ungefär "en som gör något" och *-s-* kanske bara något i stil med "hör ihop med". Orden eller morfemen och de begrepp de betecknar kan också utgöra grunden för ett skriftsystem – just de som ovan kallats ideografiska skriftsystem. Kinesiska tecken och egyptiska hieroglyfer är ideografiska skriftsystem.

Ord på olika språk motsvarar inte nödvändigtvis varandra. Det som på engelska heter *grandmother* heter inte *stormor* på svenska utan *farmor* eller *mormor*, medan det som på svenska heter *syskon* normalt på engelska brukar kallas "brothers and sisters" (bröder och systrar). Ordet *sibling* (syskon) finns också men upplevs som ett lärt eller vetenskapligt uttryck.

4. *Grammatik*. Oftast vill vi när vi talar inte bara använda enskilda ord, utan vi vill sammanfoga ord till längre yttranden. Detta kan emellertid inte göras hur som helst om det skall bli någon begriplig mening av det hela. Vi kan t.ex. inte säga *gården är på bilen* om vi vill fråga om bilen är på gården eller om vi vill påstå att bilen är på gården. Då går det lättare om vi säger *är bilen på gården* respektive *bilen är på gården*.

En talspråksgrammatik hjälper oss sålunda att sätta ihop enskilda ord till längre fraser och meningar. Precis som gällde ordförrådet, finns det stora skillnader mellan olika språk beträffande hur man sätter ihop orden. För att uttrycka *Pelle köper bilen* finns det i princip 6 olika möjligheter vad gäller ordföljd, dvs. den ordning i vilken orden skall komma:

1. Pelle köper bilen	4. Bilen Pelle köper
2. Pelle bilen köper	5. Bilen köper Pelle
3. Köper Pelle bilen	6. Köper bilen Pelle

Av dessa 6 möjligheter är de 3 senare mycket ovanliga. De finns representerade enbart av något enstaka språk. De tre första är däremot alla tre vanliga. Engelska och svenska är t.ex. språk av den första typen och japanska är av den tredje typen.

5. *Samtal*. Utöver de egenskaper som jag beskrivit ovan, måste man för att behärska ett talspråk också lära sig att samtala. Man måste lära sig t.ex. vilken information som kan utelämnas, hur man får, ger och tar ordet, hur man återkopplar och hur man frågar, uppmanar, utropar, erbjuder, förklarar i olika situationer och mycket annat.

Allt detta och mer ingår i vad som räknas som uppbyggnaden av ett mänskligt talspråk. En del av det, särskilt det som gäller ordförråd och grammatik, finns också med när det gäller uppbyggnaden av skriftspråk.

Men en del gäller enbart för talspråket.

Gruppanknytning och ömsesidig förståelighet

En annan viktig sak med språk är att det ofta rör sig om ett hjälpmedel för en viss grupp människor att överföra information. Detta syns t.ex. om vi jämför *svenska språket* och *kinesiska språket*. De som kan använda svenska för att kommunicera kan oftast inte använda kinesiska, och tvärtom.

Ibland använder vi alltså ordet *språk* om sätt att kommunicera som är ömsesidigt förståeliga, som t.ex. *svenska* och *norska* eller om *göteborgska* och *stockholmska* och ibland använder vi det om språk som inte är ömsesidigt förståeliga som t.ex. om *svenska* och *kinesiska* eller om *svenska* och *kurdiska*. Ibland kan man också använda ordet *språk* om en enskild persons språk, särskilt om det har intressanta och särskiljande drag, som t.ex. *August Strindbergs språk*.

Historisk varaktighet och nutida användning

Språk kan variera i hur länge de varit i bruk. *Svenska* har funnits mycket längre än *esperanto*, som uppfanns i slutet av 1800-talet. Det har också funnits längre än *tok pisin*, som uppstod på 1800-talet på Nya Guinea. *Latin* har funnits längre än *svenska*, men är inte längre ett språk som någon får lära sig som första språk när de är barn. Latin lever kvar som ett språk som används i katolska kyrkan och som ett språk som man måste lära sig om man vill läsa gamla skrifter och dokument.

Social och politisk status

En del språk kan knytas till självständiga politiska enheter, t.ex. svenska och norska. Andra kan det inte, t.ex. kurdiska och samiska. I det som nu är Sverige finns det sedan mer än tusen år 3 språk, nämligen svenska, samiska och finska. Tidigare hade både samiska och finska större utbredning än idag. Sedan 1500-talet har vi romani, dvs. zigenarnas språk och hela tiden har det talats mycket tyska, engelska och holländska i Sverige, särskilt i städerna. Under 17- och 1800-talen var dessutom franskan mycket använd.

Om något kallas ett officiellt språk eller inte har oftast att göra med politisk status för den grupp som talar språket. I världen idag finns ca 200 nationalstater och ca 5 000–7 000 språk som kan anknytas till distinkta folkgrupper. Osäkerheten i beräkningen har att göra med att det i många fall inte är så lätt att avgöra när man har en distinkt folkgrupp med ett distinkt språk. Det är inte heller så lätt att tala om vad som är en dialekt och vad som är ett språk. Kinesiska sägs bestå av minst 5 dialekter, t.ex. Kantondialekten och Pekingdialekten, som inte är ömsesidigt förståeliga, medan svenska och norska, som är ömsesidigt förståeliga, p.g.a. sin anknytning till olika nationalstater räknas som olika

språk. Det för de flesta svenskar mycket svårförståeliga älvdalsmålet räknas, liksom gotländskan, däremot som dialekter. Slutsatsen av ovanstående siffror blir i alla fall att det i medeltal går ca 30 språk på varje nationalstat. För Sverige gäller då att vi har 4 gamla inhemska språk: svenska, finska, samiska och romani. Möjligen bör talet istället vara 7, eftersom vi har två huvudtyper av finska (tornedalsfinska och finlandfinska) och 3 huvudtyper av samiska.

Verksamhets- och funktionsanknytning

En annan viktig egenskap hos språk är att de påverkas av vad de används för. Detta reflekteras i ord som *fackspråk* eller *riksdagsspråk*. Matematiken och de olika vetenskapliga språken, som t.ex. klassifikationssystem i biologi, botanik eller kemi, är en typ av fackspråk som kommit att spela en allt viktigare roll i världen. Modern vetenskap och teknik vore knappast tänkbara utan det stöd för tänkandet och kunskapen som sådana specialiserade språk innebär.

Figur 1.2 Kineser med olika dialekt som ritar tecken i handflatan för att förstå varandra.

Ett språks användning eller funktion reflekteras också i ord som *klarspråk*, *maktsspråk* och *kärlekens språk*, där man kan se att anledningarna till beteckningarna är att språket används på ett visst sätt i ett visst syfte eller med en viss funktion.

Grad av spontan framväxt

Språk kan också skilja sig åt med avseende på hur spontant de har vuxit fram. Det finns språk som har skapats av en enda person, som t.ex. esperanto av den polske läkaren och lingvisten Zamenhof, eller av en grupp av människor, som t.ex. Interlingua som skapades av en grupp språkforskare från olika länder.

Även språk som svenska och franska utsätts för medveten påverkan genom att lexikon och grammatikböcker skrivs, där man talar om ”vad som är rätt”, dvs. vad man anser bör vara de konventioner som skall gälla för språket. Ibland följer folk dessa rekommendationer, ibland inte. För svenska kommer ett intressant fall att bli uttalet av år 2000. Kommer de flesta att säga år tvåtusen eller kommer de att säga år tjugohundra? Om de låter sig påverkas av Svenska språknämndens rekommendationer kommer de att säga det senare.

Anknytning till skrift och litteratur

Det finns fortfarande språk i världen som inte har något *skriftspråk*. De är endast talade språk. Majoriteten av världens språk hade troligen inte något skriftspråk fram till 1800-talet. Efter den tiden har militär erövring, handelskontakter, religiös mission och vetenskapliga projekt bidragit till att de allra flesta av jordens språk nu har ett skriftspråk.

Det finns olika sorters skriftspråk. En huvuduppdelning görs som vi sett mellan dem som huvudsakligen bygger på analys av språkljuden (fonematiska och syllabiska skriftsystem), t.ex. de latinska, grekiska, ryska, arabiska eller japanska skriftsystemen, och dem som huvudsakligen bygger på begrepp (ideografiska skriftsystem), t.ex. egyptiska hieroglyfer eller kinesiska tecken.

Även i Sverige kan man möjligen säga att en sorts ideografisk kommunikation finns representerad av hällristningarna i Bohuslän. Vi fick senare runor, som är ett fonematiskt skriftsystem, och har idag det "latinska alfabetet" med tre extra tecken, å, ä och ö.

Effekterna av att ett språk får ett skriftsystem är många. Den viktigaste är att språket kan bättre bevaras över rum och tid. Ett talspråk förändras för övrigt fortare än ett skriftspråk. Gammal litteratur kan bevaras och läsas och detta stärker ett språks möjligheter att finnas kvar. Ett mycket intressant exempel är här Island, som, p.g.a. isolering och en stor vilja hos de tongivande i befolkningen att kunna fortsätta att läsa de gamla vikingasagorna, idag fortfarande har ett språk som har mycket gemensamt med det som fanns för 1 000 år sedan. Om vi jämför med svenska kan vi se att

förändringstakten har varit mycket högre här. Många svenskar kan ha vissa svårigheter med äldre texter, t.o.m. från så närliggande perioder som 17–1800-talen.

Likheter mellan språk

Likheter mellan språk kan vara av många olika slag. Det kan röra sig om likheter i ordförråd, i uttal eller i grammatik. En del likheter beror på rena tillfälligheter, som att ordet *ni* på kinesiska och svenska betyder nästan samma sak. Andra likheter beror på att talarna av ett språk har lånat ord från andra språk. Talarna av svenska lånade t.ex. på medeltiden ordet *språk* från lågtyska och började använda det istället för det tidigare vanliga *tunga*. På 1700-talet lånades ord som *trottoar* eller *paraply* från franska. Idag lånas ord som *printa* eller *interface* från engelska.

En tredje typ av likheter beror på ett gemensamt historiskt ursprung eller på långa tider av kontakt som lett till stora mängder av inlån från det ena språket till det andra. Om man ser på världens språk ur historisk släktskapssynpunkt kan man upptäcka ett 40-tal språkfamiljer. Den ojämförligt största språkfamiljen mätt i antal talare är den indoeuropeiska, vilken som underfamiljer har t.ex. germanska, romanska och slaviska språk. Svenska är ett indoeuropeiskt språk, närmare bestämt ett östnordiskt, germanskt språk. (Se närmare kapitlet om Världens språk.)

En fjärde anledning till likheter mellan världens språk utgörs av den mänskliga naturen. Troligen är vi människor genetiskt förberedda för att lära oss språk. Vilken människa som helt kan oberoende av härkomst och ras lära sig vilket som helst mänskligt språk. Detta är emellertid omöjligt för varelser av andra arter än människan. Ingen schimpans, gorilla eller häst har någonsin, trots ihärdiga försök till träning, annat än på ett mycket rudimentärt sätt kunnat lära sig ett mänskligt språk. Den genetiskt grundade mänskliga språkförmågan möjliggör och begränsar de mänskliga språkens utseende och ligger bakom att vi idag har en viss uppfattning om vad som är gemensamt för alla mänskliga språk gällande t.ex. vilka språkljud som är möjliga, vilka begrepp som kan uttryckas språkligt och vilka grammatiska konstruktioner som finns.

Kommunikationsmedier

Om man ser språk och kommunikation ur dens synvinkel som kommunicerar ett budskap, så är de viktigaste medlen eller *primära medier* för kommunikationen rörelser av talorganen eller andra kroppsdelar. Om man istället ser på saken ur dens synvinkel som mottar eller förstår budskapet, så är hörseln och synen de viktigaste medlen. Vi kan också få information via känsel, lukt och smak, men dessa sinnen är mycket mindre viktiga för människan än för vissa andra djur. (Se nedan kapitlet om Djurens språk.) Om vi ser på det fysiska mediet för språk så rör det sig om ljud- eller ljusvågor.

Utöver dessa primära medier för mänskliga språk finns också *sekundära medier* såsom skrift och inspelning på ljud- eller videoband. Bland dessa kan man skilja på medier för *förstärkning*, såsom megafon, högtalare och förstärkare, medier för *bevarande*, såsom skrift och inspelning på audio- eller videoband, medier för *överförande*, såsom telefon och telegrafrådar eller radio- och TV-vågor och slutligen medier för *mottagande*, såsom telefon, radio- eller TV-mottagare (figur 1.3)

- Utnyttja klassens språkkunskaper genom att översätta släktskapsord eller ord för väderleksförhållanden, t.ex. olika ord för snö till de olika språk som finns representerade i klassen. Diskutera skillnader och likheter.
- Samla dialektala ord eller slangord och diskutera om de kan förstås av alla i Sverige.
- Ta reda på vilka språk som talas i olika europeiska länder. Tänk särskilt på att det talas flera språk i de flesta länder.
- Försök själv komma på och beskriva olika fackspråk.
- Försök hitta exempel på hur folk talar eller skriver annorlunda än de rekommenderas göra. Diskutera vad detta kan få för konsekvenser.
- Be klassen hitta på egna skriftsystem och diskutera olika principer för detta. De enklaste brukar vanligen vara omkodningar av alfabetet. Men även nya fonematiska, stavelsebaserade eller ideografiska system borde kunna utformas.
- Låt klassen jämföra de språk de kan lite eller mycket av och försöka hitta så många likheter som möjligt mellan dem.
- Kan man uttrycka samma sak med gester och tal? Låt klassen hitta exempel.
- Finns det saker som kan uttryckas i tal men inte i skrift, och tvärtom? Låt klassen hitta exempel.